

MIRVARI QASIMOVA

ADPU

qasimovamirvari@gmail.com

OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Açar sözlər: omonim, funksional üslub, poetik dili, satira, yumor, kalambur, bayatı

Ключевые слова: омоним, функциональный стиль, язык поэзии, сатира, юмор, каламбур, баяты

Key words: homonym, functional style, language of poetry, satire, humour, pun, bayati

Omonim sözlər özünəxas üslubi xüsusiyyətləri olan dil vahididir. Omonimlərin dildə geniş imkanlara malik olmasını ilk dəfə Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabında qeyd etmişdir ” [6, 169]. Ə.Dəmirçizadə omonimlərin bir sıra xüsusiyyətlərinə toxunmaqla yanaşı, onları nəinki bədii üslubda, hətta danışqda, müxtəlif növ mətnlərdə, nağıl və tapmacalarda, lətifə və anektdovarı məsəllərdə, çaşdırma və zarafatlı dolamalarda bir sıra müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən əlverişli vasitə kimi qiymətləndirmişdir [1,150].

Dilçiliyimizlə bağlı əksər mənbələrdə omonim sözlərin üslubi xüsusiyyətləri qısa, lakonik şərh edilir. Demək olar ki, əksər mənbələrdə omonimlər bədii dilin seir janrına xidmət göstərən bir vasitə kimi qiymətləndirilir, onların bədii-ifadə vasitəsi kimi şəiiryyatda ahəngdarlıq, musiqililik yaratmaq, qafiyə, cinas və təcnislərdə əvvəzsiz rola sahib olmaq kimi xüsusiyyətləri təhlil edilir. (Bax: Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007; Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1990; Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan Ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985)

Sinonim və antonimlərdən fərqli olaraq, omonimlərin bədii nitqdə istifadəsi bir qədər məhduddur. Əgər sinonimlər həm ayrı-ayrılıqda, həm də yanaşı işlədildikdə üslubi vəzifələr daşıyarsa, omonimlərin üslubi rolu yalnız qarşı-qarşıya işləndikdə özünü doğruldur. Bu cəhətcə omonimlər antonimlərlə səsləşir [2, 58].

Omonim sözlərin üslubi imkanlarının sinonim və antonim sözlərlə müqayisədə bir qədər məhdud olması bir sıra səbəblərlə izah edilə bilər. Bunlardan sinonim və antonimlərlə müqayisədə omonim sözlərin səslənmə və yazılış baxımdan nisbətən mürəkkəb təbiətə malik olmasını, dildə işlənmə dairəsi və söz əhatəsinin (kollokasiya xüsusiyyətlərinin) geniş olmamasını, lüğət fondunda faiz nisbətinə görə azlıqda olmasını və s. göstərə bilərik.

Bütün bu qeyd edilənlər omonimlərin istər şifahi xalq dilində, istər ədəbi dildə, istərsə də bədii dildə funksionallığına təsir edir, belə demək mümkünsə, bir qədər məhdudlaşdırır. Belə ki, eyni səs tərkibinə, lakin müxtəlif mənalara malik sözlərin nitq prosesində işlədilməsi dil daşıyıcısının diqqətini, lazımı an və doğru zamanı duyma qabiliyyətini tələb edir. Buna nə dərəcədə riayət etmək isə dil daşıyıcısının həmin dilin zəngin imkanlarına nə qədər bələd olmasından asılıdır.

Bədii dildə yazıçı və ya şair həmahəng sözləri kontekstə uyğun seçmək, həmin sözləri seçərkən düşünmək, götür-qoy etmək imkanına malik olur. Nitqin yazılı forması ilə müqayisədə şifahi formasında isə vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Belə ki, şifahi ünsiyyət zamanı insan həmahəng sözlər düzgün, yerində işlətməyi əvvəlcədən planlaşdırmır, onları nitqin tələb etdiyi an və məqama uyğun işlədir, bir növ intuitiv dil qabiliyyətini göstərir. Burada omonimlərin leksik mənası, nitq situasiyası ilə yanaşı intonasiya, mimika, jest və ifadə tərzı də mühüm rol oynayır. Bu mənada hesab edirik ki, omonimlərin sinonim və antonimlərlə müqayisədə dildə daha məhdud maneə imkanlarına malik olması onun üslubi xüsusiyyətlərinə də təsirsiz ötürür.

Omonimlər həm də dilin funksional üslublarında işlənmə xüsusiyyəti baxımdan da fərqlənir. Əsasən ədəbi danışq və bədii üslubun janrlarında istifadə edilən omonimlərə digər üslublarda (elmi, publisistik, rəsmi) olduqca az rast gəlinir. Bu sözlərə daha çox rast gəlinən bədii üslubun janrlarında belə omonimlərin istifadəsi qeyri bərabərliyi ilə seçilir. “Omonimlərə əsasən poetik nitqdə təsadüf edilir. Bu da təbiidir. Eyni fonetik tərkibli bir cür səslənən sözlər artıq spesifik etibarilə qafiyələnən sözlərdir” [2, 59].

Omonimlər bədii üslubda *söz oynatmalarının, kalamburların* yaradılma vasitəsi kimi geniş imkanlara malikdir. Eyni səslənən, lakin semantikasi baxımdan fərqlənən sözlərin müəyyən bir mətn daxilində qarşılaşdırılması ilə yazıçı əsərdə surətlərin xarakteri, onların həyat tərzı, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti və bir sıra başqa mətləblərə bağlı komik, dramatik-komik, satirik-yumoristik situasiyalar yaratmaqla oxucuya çatdırır. Burada yazıçının qarşıya qoyduğu məqsədə satira, yumor vasitəsilə nail olması həm də əsərin axıcı, oxunaq olmasına şərait yaratmış olur.

“Xan: Ora niyə *Qarabağ* deyilər? Dedim: Çünki hər şeyimiz *qara bağlıdır*, bir kəs ilə haqq-hesabımız olanda qarın üstünə yazırıq ki, möhkəm qalsın. Xan yenə güldü, dedi: Sənin bu güncü təqsirini də *qara yazdım*. Get... Bir də onu səslədim: A xan, başa düşmədim, mənim təqsirimi *qara yazdın*, yoxsa *qarın üstünə yazdın*?” (Y.V.Çəmənzəminli)

Omonimlərin dildə istifadəsinə dair bütün qeyd edilən xüsusiyyətlər şifahi nitqdə olduğu kimi bədii dildə öz əksinin tapır. Omonimlərin üslubi

xüsusiyyətlərini araşdırarkən bu sözlərin bədii dildə əsasən iki istiqamətdə istifadə edilməsi müşahidə olunur:

1. eyni növlü omonim sözlər biri-digəri ilə qarşılaşdırılır;
2. müxtəlif növlü omonimlər bir- birilə qarşılaşdırılır.

Omonimlərin üslubi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasında onların növlərinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qarşılaşdırılan omonim növlərindən asılı olaraq, yazıçı və ya şair müxtəlif məqsədlərə nail ola bilər. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

a) *leksik (semantik) omonimlərin qarşılaşdırılması* - bu əsasən bədii dildə müəyyən üslubi effekt yaratmaq, oxucu və ya dinləyiciyə güclü emisional təsir göstərmək üçün edilir:

Dad sənin əlindən a qanlı fələk!

Könül həsrət qaldı *yara dəyməmiş!*

Köhnə yaram qövr eylədi təzədən,

Təbib neştər vurdu *yara dəyməmiş* (Aşıq Ələsgər)

Omonimlərin belə qarşılaşdırılmasına nəinki aşıq sənəti, ümumiyyətlə şeir dili üçün xasdır:

Bu dünya dediyin ümid tələsi,

Hansı bəxtəvərin eşqi tam olub.

Beləcə çəkilir *günün* şöləsi,

Bir də görürsən ki, *gün* axşam olub,

Mən sənin yolundan çəkilməyə gərək. (Məmməd İsmayıl)

Burada isə şair eyni nitq hissəsinə aid olan *gün* isminin iki mənasını şeirin məzmun və quruluşuna uyğun olaraq işlətməmişdir. Bunlardan 1-ci söz səma cismini, Günəş planetini, 2-si isə 24 saatdan ibarət zaman kəsimini bildirir [3, 89].

b) *leksik-qrammatik omonimlərin qarşılaşdırılması* – bu hal əsasən poetik mətnlər üçün spesifik hesab edilir. Bu zaman müxtəlif nitq hissələrinə aid olan və hansısa bir qrammatik formada tələffüzü eyni olan sözlər yazıçı tərəfindən *qafiyə xatirinə* yaxınlaşdırılır. Bu cür təsadüfi fonetik uyğunluq nəticəsində müxtəlif qrammatik formalarda uyğunlaşan omonimlər bədii dildə üstünlük təşkil edir. Bu sözlərdən ustalıqla istifadə şeir dilinə xüsusi ahəngdarlıq verir, orijinallığı ilə oxucunun diqqətini cəlb edir, onun hiss və duyğularına güclü təsir göstərir:

Tale pis üzünü mərdə tutubdur,

Eşqin ürəyimi dərdə tutubdur,

Saçların üzünə pərdə tutubdur,

Utanma geriye *dara* qayıt gəl. (daramaq – feli arzu, istək formasında)

Sənsiz ömür-günüm keçər bihuda,

Gəzərim dünyanı qəm uda-uda.

Gündüz xəyallarda, gecə yuxuda,

İnan çəkirləm dara, qayıt gəl. (dar ağacı-isim) Məmməd İsmayıl

c) *omoformların qarşılaşdırılması* – omoformlar morfoloji əlamət əsasında fonetik oxşarlıq qazanan sözlərdir. “Omoform sözlərin hər ikisi qrammatik şəkilçilər vasitəsilə biri-birinə oxşamalıdırlar” [4, 107]. Digər omonimlərlə müqayisədə omoform sözlər qafiyələndirmə xüsusiyyəti səbəbilə *bayatı* yaratmaqda olduqca böyük rola malikdirlər:

Əziziyəm incidi,

Mirvaridi, incidi. (inci isim - qiymətli sədəf maddəsi; muncuq)

Mən yara nə dedim ki,

Küsdü məndən incidi. (incimək feli (k.z.) –küsmək, qəlbi sınmaq)

d) *omofonların qarşılaşdırılması* – Azərbaycan dilinə xas olmamaqla səciyyələnir. Belə ki, dilimizdə omonimlərin bu növünə ancaq müxtəlif morfoloji tərkibə malik olan leksik vahidlər arasında rast gəlinir və bu zaman da söhbət həmin sözlərin tələffüz eyniliyindən yox, oxşarlığından gedir. Bununla belə, omofonlardan da bədii dildə istifadə edilir. Bədii dildə omofonlara şeir dilində daha çox *cinas* yaratmaqda müraciət edilir. Bu cür omonimlər “yalnız beytdaxili səslənməsinə görə omonim (omofon) hesab edilir” [5, 62].

Gün batanda yem axtarar yarasa,

Qızılquş şikara o başdan çıxar.

Hər gün bir xilqətdə qalmayırsan dünya,

Bu baş zülmət çökrə, o baş dan çıxar.

(Məmməd Aslan)

Ay Allah belə də gözəl olarmı?

Kimdir qələm çəkən, nə gözəl çəkib,

Üz-üzə, göz-gözə sehlənmişik,

Nə gözəl əl çəkir, nə göz əl çəkir.

(Məmməd İlqar)

ç) *omonimlərin müxtəlif növlərinin qarşılaşdırılması* – bu zaman omonim sözlərin müxtəlif növləri fərqli şəkildə qarşılaşdırılır - omofon və omoformlar, omoform və leksik-qrammatik, omofon və omoqraflar və s. Omonimlərin bu cür işlədilməsi əsasən *təcnislərdə* daha geniş yayılmışdır. Təbiidir ki, müxtəlif xarakterli omonimlərin eyni bir mətn daxilində qarşılaşdırılması sənətkardan yüksək ustalıq tələb edir. Omonimlərin belə qarşılaşdırılması şeir dilinin estetikliyini artırır, onun məzmununa rəngarənglik verir, oxucunun diqqətini cəlb edir:

Ələsgər, təqsirin oldu nə, ayə?

Kim inansın, qəsəm edim nə ayə?

Bu ahım qalmasın ilə, nə ayə.

Sağalmaz bu düyün, a yara məndən. (Aşıq Ələsgər)

Nümunədəki *ayə*¹ - ədatdır, xitab kimi işlənib; *ayə*² - Quran ayəsi; *dan.hökm*, *ehkam*, *qanun*, *əmr* mənasını verən isimdi; *ayə*³- 30 gündən ibarət zaman kəsiyini bildirən isimdir.

Omonimlərin üslubi xüsusiyyətləri, xüsusilə də onların şeir dilində istifadəsi, bədii dildə hansı məqsədlərə xidməti barədə qeyd edilənləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı mümkün hesab edirik:

- a) bədii dildə, şeirdə nitqin obrazlılığını təmin etmək;
- b) bədii dildə, şeirdə bədii təsviri daha ifadəli etmək, oxucuda, dinləyicidə emosional ruh yaratmaq;
- c) bədii dildə, şeirdə estetik təsvir vasitəsi kimi çıxış etmək;
- d) bədii dildə, şeirdə cinas yaratmaq.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
2. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilini leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 250 s.
3. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Şərq - Qərb, 2007, 166 s.
4. Həsənov İ.Q. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəb üçün dərs vəsaiti. Gəncə: Gəncə Poliqrafiya, 2006, 164 s.
5. Qədimaliyeva A.F. Qazi Bürhanəddin dilinin leksikası: Fil. elm. nam. ...dis.. Bakı: 2007, 151 s.
6. Mustafayeva Q.H. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Elm, 2010, 388 s.

M.Gasimova

Stylistic peculiarities of homonyms

Summary

The article deals with the investigation of the stylistic peculiarities of homonyms – words having either same or different spelling or pronunciation, but always different lexical meanings.

The article touches upon the use of homonyms in the Azerbaijani language in general and in its functional styles in particular. The lexical peculiarities of homonyms and their contribution to the belles-lettres as means of forming different stylistic devices is given priority of analysis in the article. Special attention is given to the study of the use of homonyms as

means of forming satire, humor, puns and rhyme in the language of poetry and in folk culture.

To achieve these objectives and to illustrate to the above mentioned use of homonyms the author presented different literary samples from various sources. The role of homonyms in the belles – lettres is analysed by means of its different types.

Г.Мирвари
АГРУ

Стилистические особенности омонимов
Резюме

Статья посвящена исследованию стилистических особенностей омонимов - слов, имеющих одинаковое или разное написание или произношение, но всегда разные лексические значения.

В статье затрагивается использование омонимов в азербайджанском языке в целом и в его функциональных стилях в частности. В статье рассматривается приоритетность анализа лексических особенностей омонимов и их вклад в художественную литературу как средство формирования различных стилистических приемов. Особое внимание уделяется изучению использования омонимов как средств формирования сатиры, юмора, каламбура и рифмы на языке поэзии и в народной культуре.

Для достижения этих целей и для иллюстрации вышеупомянутого использования омонимов автор представил различные литературные образцы из различных источников. Роль омонимов в художественной литературе анализируется с помощью различных ее типов.

Rəyçi: Ülviyyə Hacıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent